

Η καθηκοντοποίηση των συνταγματικών ελευθεριών: κριτική ανασκευή

Θωμάς Ψήμιας

Διδάκτορα Φιλοσοφίας του Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Εισαγωγή

«Μία πολιτεία μπορεί να εγκαθιδρυθεί στη βάση της φιλανθρωπίας προς τον λαό, όπως αυτή του πατέρα προς τα παιδιά του. Κάτω από μία τέτοια πατερναλιστική διακυβέρνηση (imperium paternale), τα υποκείμενα, ως ανώριμα παιδιά που δεν μπορούν να διακρίνουν τι είναι πραγματικά επωφελές ή επιβλαβές για τα ίδια, θα ήσαν υποχρεωμένα να συμπεριφέρονται καθαρώς παθητικά και να βασίζονται πάνω στην κρίση της κρατικής αρχής σχετικά με το πώς θα έπρεπε να ευτυχούν και να εξαρτώνται από την καλοσύνη της εν σχέσει με αυτήν καθεαυτήν την εκ μέρους της επιδίωξη της ευτυχίας τους. Μία τέτοια διακυβέρνηση συνιστά τον μεγαλύτερο δυνατό δεσποτισμό, δηλαδή ένα σύνταγμα που αναστέλλει την ελευθερία των υπηκόων στο σύνολό της, οι οποίοι κατ' ακολουθία δεν έχουν οποιαδήποτε δικαιώματα» (Immanuel Kant).

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην ανάδειξη της διαρκώς αυξανόμενης τάσης για λειτουργική μεταστροφή των συνταγματικών δικαιωμάτων, στην κριτική επισκόπηση της εν λόγω εξέλιξης και στη σκιαγράφηση ενός τρόπου ερμηνείας των συνταγματικών ελευθεριών συμβατού με το φιλελεύθερο, δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου.

Στο πρώτο μέρος καταγράφονται οι βασικές προκείμενες του λειτουργικού προσανατολισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων, ιδίως όπως αυτά ερμηνεύονται μέσα στη συγκυρία των πολλαπλών κρίσεων.

Το δεύτερο και κύριο μέρος αφιερώνεται σε εντοπισμένα σημεία κριτικής αποτίμησης της θεωρίας των συνταγματικών καθηκόντων και επιχειρείται η ανανοηματοδότηση των συνταγματικών ελευθεριών υπό το πρίσμα της αξιοπρέπειας του προσώπου ως πρωταρχικής υποχρέωσης της Πολιτείας στη βάση της ίσης πολιτικής ελευθερίας.

I. Η λειτουργική μεταστροφή των συνταγματικών ελευθεριών

Προτού προβούμε στην επισκόπηση της λειτουργικής μεταστροφής των συνταγματικών ελευθεριών, προλογικά είναι κρίσιμη η διάκριση μεταξύ των ηθικοπολιτικών θεωριών που προσανατολίζονται στα δικαιώματα και των αντίστοιχων θεωριών που έχουν ως επίκεντρό τους τα καθήκοντα. Αμφότερες περιστρέφονται γύρω από την (δι)ατομική βούληση και δράση, ωστόσο

τις φωτίζουν με αισθητά διαφορετικό τρόπο. Οι μεν θεωρίες που προσανατολίζονται στα δικαιώματα δίνουν έμφαση στην αυτεξουσιότητα του προσώπου, θέτοντας ως όριο στην απόλαυση των δικαιωμάτων τη συνύπαρξή τους με τα δικαιώματα των άλλων, επίσης αυτεξουσιών, προσώπων. Οι δε θεωρίες που εστιάζουν στα καθήκοντα αναζητούν τα εσωτερικά, ηθικώς ορθά, κίνητρα της πράξης, τάσσοντας τα δικαιώματα στην εκπλήρωση ενός -εξωτερικού προς την αυθυπαρξία τους- σκοπού¹.

Αναγόμενοι στη συνταγματική θεωρία και πράξη, μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια σκοποκεντρική λειτουργία του Συντάγματος, όπου το κανονιστικό και ηθικοπολιτικό νόημα του συνταγματικού κειμένου έγκειται κυρίως στην προαγωγή αποστολών της δημόσιας εξουσίας, και στην προσέγγισή τους πρωτίστως ως Συνταγμάτων ορίων, όπου ο ύπατος πολιτειακός χάρτης επιτελεί έναν εγγυητικό ρόλο προστασίας των επιμέρους όψεων της αυτόνομης βούλησης και δράσης έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας². Υπό το πρίσμα της εν λόγω διάκρισης, η θεώρηση του Συντάγματος ως -συστηματικά διαρθρωμένου- συνόλου σκοπών της κρατικής εξουσίας στρέφει το βλέμμα στην αποτελεσματικότητα της δράσης των αρμόδιων οργάνων μέσα από την ανάδειξη της άρρηκτης συνάφειας μέσου-σκοπού, ενώ η αντίληψη του Συντάγματος ως πλέγματος οριοθετήσεων απέναντι στην κρατική εξουσία προτάσσει την απόκρουση αθέμιτων προσβολών σε βάρος των επιμέρους ατόμων³.

Η έννοια του καθήκοντος αφ' εαυτήν δεν συνιστά μια υπέρμετρα περιοριστική για τα δικαιώματα προοπτική, εάν το καθήκον ερμηνευθεί ως συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όπου το «εγώ» συνυφαίνεται με το «εμείς» και αναδεικνύει την άρρηκτη διασύνδεση μεταξύ των -καταστατικών για την ανθρώπινη ύπαρξη- ιδιοτήτων του ατόμου και του πολιτικού όντος⁴. Το ερμηνευτικό και ουσιαστικό ζήτημα ανακύπτει, όμως, όταν η έννοια του νομικά εξαναγκαστού καθήκοντος αξιοποιείται για τη λειτουργική δέσμευση των συνταγματικών ελευθεριών.

Στο Σύνταγμα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας εξαγγέλλονται, εξάλλου, ρητά τα εξής καθήκοντα των προσώπων-πολιτών: αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5 Συντ.), υποχρέωση εκπλήρωσης στρατιωτικής θητείας (άρθρο 4 παρ. 6 Συντ., σε συνδυασμό με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 4 Συντ. περί εναλλακτικής κοινωνικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης), υποχρεωτική εκπαίδευση (άρθρο 16 παρ. 3 Συντ.), επίταξη πραγμάτων (άρθρο 18

---

¹ Σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα στις θεωρίες που προσανατολίζονται στα δικαιώματα (right-based theories) και στις αντίστοιχες θεωρίες που προσανατολίζονται στα καθήκοντα (duty-based theories), βλ. Dworkin R., *Taking Rights Seriously*, Bloomsbury, London-New York, 2013 (first edition 1977), σ. 209. Η έννοια του σκοπού, εξάλλου, αποτελεί συστατικό στοιχείο κάθε κανόνα δικαίου, όπως προκύπτει και από τη λακωνικά περιεκτική διατύπωση του σπουδαίου Γερμανού νομομαθούς του 19^{ου} αιώνα, Rudolf Jhering, «Σκοπός δε του νόμου, ουδεμία βούλησις, ή όπερ το αυτό, ουδεμία πράξις χωρίς σκοπόν» (βλ. Jhering R., *Ο σκοπός εν τω δικαίω*, μτφρ. Γ. Σαραντάκης, Αθήναι, 1955, σ. 12).

² Βλ. σχετ. Γιαννακόπουλος Κ., «Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη», ΕφημΔΔ, τχ. 5/2008, σ. 733-752, ιδίως σ. 734.

³ Ibid, σ. 734.

⁴ Βλ. έτσι, Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., «Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, υποκείμενο καθηκόντων», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 123 επ., ιδίως σ. 142, 146-147.

παρ. 3 Συντ.), επίταξη προσωπικών υπηρεσιών (άρθρο 22 παρ. 4 Συντ.), χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (άρθρο 25 παρ. 4 Συντ.), η *lex imperfecta* ρύθμιση περί υποχρεωτικότητας της ψήφου (άρθρο 51 παρ. 5 Συντ.) και, πάνω απ' όλα, το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης στην ακροτελεύτια διάταξη (άρθρο 120 παρ. 4 Συντ.).

Στο σύνολο των προαναφερόμενων διατάξεων του καταστατικού χάρτη της Πολιτείας μας, τα καθήκοντα δεν διάγουν αυτοτελή βίο σε σχέση με τα θεμελιώδη (ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά κ.λπ.) δικαιώματα, αντιθέτως λειτουργούν ως εγγυήσεις για την αμοιβαία εξισορρόπηση των εν λόγω δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται θεσμικά και ασκούνται εν τοις πράγμασι στο πλαίσιο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής.

Όταν κάνουμε λόγο για λειτουργικό προσανατολισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αναφερόμαστε στην ύπαρξη ενός -στατικά ή δυναμικά- προκαθοριζόμενου σκοπού κατά την ενάσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τον φορέα τους. Τούτο βασίζεται στην ερμηνευτική προαντίληψη ότι η κοινωνία, το κράτος ή οποιοσδήποτε άλλος συλλογικός φορέας υφίσταται έξωθεν και άνωθεν του ατόμου, αποτελώντας «οργανική συσσωμάτωση» που προσδιορίζει ταυτοτικά τα επιμέρους άτομα⁵. Η λειτουργική αντίληψη των συνταγματικών ελευθεριών αναπαράγει μια καθηκοντολογική πρόσληψη των δικαιωμάτων, τα οποία περιορίζονται όχι μόνο χάριν της προστασίας δικαιωμάτων-ελευθεριών άλλων προσώπων (όπως προαναφέραμε στις *right-based* θεωρίες), αλλά κυρίως βάσει των φραγμών που ορθώνονται από τον τελολογικό ορίζοντα της κατοχύρωσης και ενάσκησής τους. Έτσι, όμως, τα δικαιώματα χάνουν ένα συστατικό τους γνώρισμα, την ιδιότητά τους ως θεσμικών και υλικών όρων αυτοπροσδιορισμού, μετατρέπόμενα, τηρουμένων των αναλογιών, σε «αρμοδιότητες» του προσώπου⁶.

Εάν λάβουμε δε υπόψη το δυσχερές -για το κράτος δικαίου, τη δημοκρατία και τα δικαιώματα- περιβάλλον των πολλαπλών κρίσεων, ο ανωτέρω «λειτουργικός» συνταγματισμός έχει αποκτήσει πλέον την ηγεμονία τόσο στο *discourse* στη δημόσια σφαίρα όσο και στις δεσμευτικές κρίσεις των αρμόδιων οργάνων (νομοθέτης, διοίκηση, δικαστής), έχοντας, πάντως, σαφώς διακριτά χαρακτηριστικά σε σχέση με έναν αφηρημένο, οιονεί μεταφυσικό, «λειτουργισμό»⁷. Υπό αυτή την

⁵ Ανθόπουλος Χ., Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν όψει του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4 του Συντάγματος, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 48.

⁶ Σύμφωνα με τον Ανθόπουλο (ό.π., σ. 50), «*Η έννοια όμως αυτή του θεμελιώδους δικαιώματος βρίσκεται πιο κοντά στην έννοια της αρμοδιότητας παρά στην έννοια του δικαιώματος. Η λειτουργική αντίληψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντάσσει όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα στο *status activae civitatis*, δηλαδή σε εκείνο το νομικό καθεστώς στο πλαίσιο του οποίου το άτομο λειτουργεί κατ' ουσίαν ως όργανο του κράτους, γίνεται το ίδιο κράτος και δρα για λογαριασμό του κράτους*».

⁷ Συνοψίζοντας εξαιρετικά τη σύγχρονη λειτουργική στροφή των συνταγματικών δικαιωμάτων, ο Γιώργος Καραβοκύρης (Οι συνταγματικοί σκοποί: Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2024, σ. 419-420), της αποδίδει τα εξής χαρακτηριστικά: «*α) η δυσπιστία της θεωρίας στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος και γενικά στις αόριστες έννοιες της έννομης τάξης μεταβλήθηκε σε μια αναγκαία εμπιστοσύνη, αν όχι στη θετική παραδοχή της ευελιξίας τους, β) η υποκειμενική θεμελίωση των δικαιωμάτων μοιάζει να υποχωρεί στη νομολογία για χάρη της λειτουργικής τους δέσμευσης, των καθηκόντων του μέλους του κοινωνικού συνόλου και του γενικού συμφέροντος, στο πλαίσιο μιας «αντικειμενικής τάξης», γ) η κλασική φιλελεύθερη αντίληψη του δικαίου –και της κοινωνίας– διαλέγεται, ενίοτε συγκρουσιακά, με μια ρεπουμπλικανική και πιο παρεμβατική*

οπτική, το συνταγματικό δίκαιο της κρίσης τάσσει το δίκαιο στην υπηρεσία των δυναμικών σκοπών μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης συγκυρίας και όχι στην οργανιστική τήρηση κάποιων προαιώνιων, αμετάβλητων ορίων⁸. Έτσι, η αφηρημένη έννοια του γενικού συμφέροντος συγκεκριμενοποιείται ανταποκρινόμενη κάθε φορά στην -εκάστοτε πραγματολογικά επίδικη- αρμοδιότητα του «σκληρού πυρήνα» της κρατικής κυριαρχίας⁹. Μέσα από την ανοικτή κανονιστικότητα των συνταγματικών σκοπών, τα συνταγματικά δικαιώματα χάνουν έστω και εν μέρει την υποκειμενική τους φύση, με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται τα αντικειμενικά όριά τους¹⁰. Τα αντικειμενικά όρια των δικαιωμάτων τίθενται ολοένα και περισσότερο από τους σκοπούς της πραγματιστικής διακυβέρνησης, με τη σκοπιμότητα να παρίσταται αξεδιάλυτη σε σχέση με την -ολοένα και πιο αναβαθμισμένη κανονιστικά και ηθικοπολιτικά- αρχή της αποτελεσματικότητας.

Η «αντικειμενική τάξη» της «κανονικής» λειτουργίας της πολιτικής κοινωνίας επιχειρείται, λοιπόν, να διασφαλιστεί μέσα από την ad hoc ρύθμιση που προσαρμόζει το δίκαιο στα ποικίλα (οικονομικά, τεχνολογικά, γεωπολιτικά κ.λπ.) διακυβεύματα της συγκυρίας. Προκειμένου να επιτευχθούν οι κρατικές (κατ' ουσίαν κυβερνητικές) προτεραιότητες, οι συνταγματικοί σκοποί λειτουργούν ως όρια στην απόλαυση των συνταγματικών δικαιωμάτων και, συνάμα, ως όροι αποτελεσματικότητας αυτών¹¹. Η έμφαση στην αποτελεσματικότητα μεταβάλλει τη ratio νομιμοποίησης των επιβαλλόμενων θεμιτών περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα. Έτσι, ο δικαιολογητικός λόγος περιορισμών τους δεν βρίσκει το έρεισμά του τόσο στο νομικά θετικιστικό γράμμα του νόμου ή στην ηθικοπολιτική δικαιολόγηση στη βάση αρχών, όσο στην τεχνοκρατική ορθολογικότητα των επιλεγόμενων μέσων και των επιδιωκόμενων συνεπειών της -θεσμικά διαμεσολαβημένης- πολιτικής απόφασης.

II. Κριτική αποτίμηση της καθηκοντοποίησης των συνταγματικών δικαιωμάτων

αντίληψη για το Κράτος, ακόμη και στο πεδίο της προσωπικής αυτονομίας, δ) το ίδιο το Σύνταγμα, υπό την επίδραση του ενωσιακού δικαίου, αλλά και αυτοτελώς, αναπαράγεται ερμηνευτικά ως ένα κείμενο σκοπών, παρά ορίων, όπως επίσης η έννοια της τυπικής νομιμότητας/συνταγματικότητας διαμεσολαβείται ακόμη πιο πολύ από αυτήν της ουσιαστικής σκοπιμότητας, ε) η δράση της Διοίκησης προσαρμόζεται στην αρχή της αποτελεσματικότητας και της επίτευξης των σκοπών, στ) στη νομολογία αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο η διαδικαστική πλην εξαιρετικά ουσιαστική για τον δικαστικό έλεγχο προϋπόθεση της τεκμηρίωσης και της αιτιολογίας με όρους ορθολογικότητας και εύλογης σκοπιμότητας, που βρίσκονται εγγύτερα στην τεχνοκρατική απ' ό, τι στην πολιτική διάσταση του δικαίου. Σε μια πρόταση, φαίνεται ότι το «υποκειμενικό» δίκαιο των δικαιωμάτων και των ελευθεριών μας μοιάζει να υποχωρεί απέναντι στο «αντικειμενικό» δίκαιο των σκοπών».

⁸ Βλ. έτσι, Καραβόκυρης Γ., ό.π., σ. 12.

⁹ Ibid, σ. 323.

¹⁰ Ibid, σ. 245.

¹¹ Ibid, σ. 136-137.

Η μετατόπιση της συνταγματικής θεωρίας και πράξης από τα «ατού» των δικαιωμάτων στα «υπερατού» των καθηκόντων¹² ενέχει μια σειρά από αρνητικές επενέργειες στα δομικά χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου.

Πρώτον, ανατρέπει τη σχέση προτεραιότητας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, καθώς σε ένα φιλελεύθερο κράτος δικαίου οι υποχρεώσεις έναντι άλλων δέον να λειτουργούν εγγυητικά για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των προσώπων¹³, αντί να εξειδικεύουν τους «άξιους» σκοπούς της ελευθερίας¹⁴. Μάλιστα, η προτεραιότητα των δικαιωμάτων έναντι των υποχρεώσεων απέναντι στην κρατική εξουσία ενυπάρχει ακόμα και στο έργο του πλέον αυταρχικού από τους θεμελιωτές του πολιτικού φιλελευθερισμού, στον «Λεβιάθαν» του Thomas Hobbes¹⁵. Η αντιστροφή της σχέσης μεταξύ καθηκόντων και δικαιωμάτων, ήτοι η λειτουργία των πρώτων ως όρων εκπλήρωσης των δεύτερων¹⁶, συνιστά δομικό χαρακτηριστικό των ολοκληρωτικών καθεστώτων, όπου τα δικαιώματα εκλαμβάνονται ως αρμοδιότητες, των οποίων η άσκηση είναι υποχρεωτική προς εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος ή άλλου, άνωθεν επιβαλλόμενου, σκοπού της πολιτικής κοινότητας¹⁷.

Δεύτερον, η αυτονόμηση του δημόσιου συμφέροντος έναντι των συνταγματικών δικαιωμάτων/ελευθεριών¹⁸, μέσω της ελαστικοποίησής του και της ηγεμονικής αξιοποίησής του στον δικανικό συλλογισμό, εγείρει τον κίνδυνο όχι μόνο της βουλευσιαρχικής επιβολής κρατικών σκοπών, αλλά και της όξυνσης των ανταγωνισμών μεταξύ οικονομικά, κοινωνικά κ.λπ. ισχυρών ιδιωτικών συμφερόντων, κάποια εκ των οποίων επιλέγονται ανάλογα με το αν εξυπηρετούν τον εκάστοτε στόχο κρατικής πολιτικής σε ορισμένη χρονική στιγμή¹⁹. Έτσι, παρά τη ratio

¹² Dworkin, ό.π., σ. 90 επ.

¹³ Αναφορικά με την παρακολουθηματική και εγγυητική σχέση των υποχρεώσεων έναντι των δικαιωμάτων, βλ. Σταμάτης Κ. / Τάκης Α., Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου, β' έκδ., Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 96-97. Βλ. επίσης, Alexy R., *Theorie der Grundrechte*, Suhrkamp, Frankfurt, 1986, σ. 186 επ.

¹⁴ Με τα λόγια του Δημ. Τσάτσου, «*Θεωρούμε κάθε διάταξη που μας εξειδικεύει τον σκοπό της ελευθερίας, διάταξη επικίνδυνη*» (Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ': Θεμελιώδη δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σ. 327-328).

¹⁵ Βλ. έτσι, Τσακυράκης Σ., *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1992, σ. 50. Η αντικειμενικοποίηση της έννοιας της κρατικής ασφάλειας και η αποσύνδεσή της από το ατομικό δικαίωμα στην ασφάλεια αποτελεί τη σμιτιανή ανάγνωση στο έργο του Hobbes (βλ. Schmitt C., *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, μτφρ. Γ. Σαγκριώτη, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2009).

¹⁶ Κατά τη διατύπωση των Σβώλου/Βλάχου, «*κατά κανόνα δεν διακηρύσσεται μεταξύ καθηκόντων και δικαιωμάτων τοιαύτη σχέση, ώστε η εκπλήρωση των πρώτων να αποτελεί όρον της απολαύσεως των δεύτερων*» (Σβώλος Α. / Βλάχος Γ., *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Μέρος Ι, Τόμος Α', Αθήνα 1954, σ. 87).

¹⁷ Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., ό.π., σ. 123 επ., ιδίως σ. 124. Συγκεκριμένα, κατά τις διατάξεις του κινέζικου Συντάγματος «*The exercise by citizens of the People's Republic of China of their freedoms and rights may not infringe upon the interests of the state, of society and of the collective, or upon the lawful freedoms and rights of other citizens*» (άρθρο 51), και «*It is the duty of citizens of the People's Republic of China to safeguard the security, honor and interests of the motherland, they must not commit acts detrimental to the security, honor and interests of the motherland*» (άρθρο 54).

¹⁸ Για μια κριτική αποτίμηση της ελαστικής, αοριστόλογης επίκλησης του γενικού συμφέροντος στον δικανικό συλλογισμό, βλ. Βενιζέλος Ε., *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990 σ. 37 επ.

¹⁹ Κουτούπα-Ρεγκάκου Ε., «*Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου*», στο: Σταμάτης Κ. (επιμ.), *Όψεις του κράτους δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 257-323, ιδίως σ. 300. Ο Ανθόπουλος

κοινωνικοποίησης των δικαιωμάτων που ενυπάρχει σε μια «εξισωτική» συνηγορία υπέρ των συνταγματικών καθηκόντων, στις πλείστες περιπτώσεις τα συνταγματικά καθήκοντα αναπαράγουν τις ταξικά προσδιορισμένες σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας -κρατικά ή/κι ιδιωτικά διευθετούμενης- καπιταλιστικής κοινωνίας²⁰.

Τρίτον, παρά τη φαινομενικά αντικειμενική θεώρηση των υποχρεώσεων ως κρατικών καθηκόντων, τα εν λόγω καθήκοντα σε μια πραγματιστική θεώρησή τους εκπορεύονται από τη δυναμική υποκειμενικότητα της βούλησης, συνδέοντας έτσι τον ακραιφνή νομικό θετικισμό της νόρμας που θέτει το αρμόδιο όργανο με τον ακραιφνή νομικό ρεαλισμό της ad hoc διευθέτησης της υπό κρίση περίπτωσης από το δικαιοδοτικό όργανο. Με αυτό τον τρόπο, αναπαράγονται ανισότιμες -ιεραρχικές μεταξύ των τυπικά ισοδύναμων δικαιωμάτων και των αντίστοιχων υποχρεώσεων- σχέσεις, οι οποίες δεν αποτυπώνουν πια μια στατική ιεραρχία των πηγών δικαίου (όπως στη θετικιστική θεωρία του «θεμελιώδους κανόνα» του Kelsen), αλλά διαμορφώνουν μια εξόχως ρευστή ιεραρχία των βουλευτικών ενεργημάτων του εκάστοτε κρίνοντος οργάνου²¹, υποκαθιστώντας έτσι την επίμονη αναζήτηση της -νομικά ορθής και πραγματολογικά αληθούς- λύσης από την ευκαιριακή στάθμιση μεταξύ -έννομα μεταμφιεσμένων- συμφερόντων, επιθυμιών, προτιμήσεων κ.λπ.²².

Τέταρτον, ο λειτουργικός προσανατολισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων, στο όνομα της -πράγματι ευκταίας- απομεταφυσικοποίησης του δικαίου²³, αντί να το απομακρύνει από φυσικοδικαιϊκές προκαταλήψεις, στην πραγματικότητα το αποστερεί από τα στέρεα -ορθολογικά αντλούμενα- ηθικοπολιτικά του θεμέλια²⁴, υποτάσσοντάς το συχνά-πυκνά στην κανονιστική

(ό.π., σ. 31) επισημαίνει τον εν λόγω διττό κίνδυνο γράφοντας ότι «ο κίνδυνος που ελλοχεύει στο απλουστευτικό αυτό ερμηνευτικό σχήμα είναι η θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποκλειστικά υπό το πρίσμα της έννοιας του ιδιωτικού συμφέροντος και η ταύτιση του δημοσίου συμφέροντος αποκλειστικά με τα συμφέροντα του κράτους».

²⁰ Κατά την εύστοχη διατύπωση του Αρ. Μάνεση, «Δεν νομίζω ότι οι συνδυασμένες αυτές διατάξεις του άρθρου 25 Σ. αρκούν για να προσδώσουν νέο περιεχόμενο στις ατομικές ελευθερίες και να τις μεταβάλουν από ανταγωνιστικές ελευθερίες, δηλαδή ελευθερίες από την πολιτική κοινωνία, ασκούμενες για επιδίωξη ιδιωτικών συμφερόντων, σε ελευθερίες εξυπηρετικές του «κοινού συμφέροντος», πραγματοποιούμενες μέσα στην πολιτική κοινωνία και μέσω αυτής. Μια τέτοια αντίληψη θα ήταν αβάσιμη, αλλά και παραπλανητική. Οι σχετικές διατάξεις του άρθρου 25 Σ. έχουν έκδηλο ιδεολογικό χαρακτήρα: φαίνεται να αγνοούν ότι η κοινωνικοποίηση των ατομικών ελευθεριών είναι αδύνατη χωρίς την προηγούμενη κοινωνικοποίηση των συμφερόντων, η οποία είναι, με τη σειρά της, αδύνατη μέσα στο πλαίσιο της σημερινής ταξικά δομημένης κοινωνίας. Και το ουσιαστικό ζεπέραςμα της αντίθεσης μεταξύ κράτους (=πολιτικής κοινωνίας) και (ιδιωτικής) κοινωνίας δεν πραγματοποιείται με τη διατύπωση ορισμένων μεγαλόστομων διατάξεων του Συντάγματος –που περιβάλλουν, σαν να θέλουν να την εξωραΐσουν, τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25- αλλά προϋποθέτει, αναγκαία, ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό» (Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα Α' (Ατομικές ελευθερίες), 4η έκδ. εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκης, 1982, σ. 85-86).

²¹ Βλ. αναλυτικότερα τη σχετική κριτική στο δίκαιο ως «βουλευτικό ενέργημα» στα: Τάκης Α., «Νομικός Ρεαλισμός: Ένας γοητευτικός αντίπαλος», Δικαιώματα του Ανθρώπου, τχ. 79/2019, σ. 31-46, και Ψήμματος Θωμάς, «Michel Troper: Σύνταγμα και νομικός ρεαλισμός», Δικαιώματα του Ανθρώπου, τχ. 79/2019, σ. 83-92.

²² Τάκης, ό.π., σ. 45. Βλ. επίσης σχετικά Habermas J., Between Facts and Norms, εκδ. Polity Press, Cambridge-Malden MA, 1997, σ. 253-267.

²³ Κατά τον Βασιλόγιαννη, δεν πρόκειται για μια «θέση αντιμεταφυσική, αλλά για μια κακή μεταφυσική», Βασιλόγιαννης Φ., «Michel Troper, Το Σύνταγμα και ο νομικός ρεαλισμός», Δικαιώματα του Ανθρώπου, τχ. 79/2019, σ. 47-59, ιδίως σ. 48-49.

²⁴ Σχετικά με την κανονιστική αξιοποίηση των ηθικοπολιτικών (ή, ακριβέστερα, δικαιοπολιτικών) αρχών στο εσωτερικό της έννομης τάξης, βλ. Dworkin, ό.π., σ. 38 επ.

δύναμη του πραγματικού, με τη σχετικοποίηση των θεμελιωδών αφηρημένων αρχών-αξιών (ελευθερία, ισότητα κ.λπ.) να συνοδεύεται από την ανάδυση μιας νέας αξιακής, πραγματιστικού τύπου μεταφυσικής. Η εμμονή με την αρχή της αναλογικότητας ως λυδία λίθο για την κρίση περί συνταγματικότητας ή αντισυνταγματικότητας ενός περιορισμού ορισμένου δικαιώματος/ελευθερίας²⁵ καταδεικνύει την υιοθέτηση της διαχειριστικής λογικής της αποτελεσματικότητας-αποδοτικότητας²⁶ ως κατεξοχήν εργαλείου έννομης επίλυσης των βιοτικών συγκρούσεων (υπό τη μορφή αντινομίων κανόνων) και αυταξίας του κοινωνικοπολιτικού βίου στις απομαγευμένες πολιτικές κοινωνίες των πολλαπλών κρίσεων.

Πέμπτον, η εν λόγω αντιφορμαλιστική θεώρηση του δικαίου, εκτός του ότι επιφέρει έναν νέο συνεπειοκρατικό φορμαλισμό, λειτουργεί ως δούρειος ίππος για την άλωση των -γενικών κι αφηρημένων- κανόνων δικαίου από τη ρύθμιση των εξαιρετικών περιστάσεων, η οποία «κανονικοποιείται». Μάλιστα, με υπόβαθρο την αξιολογική ουδετερότητα, τον ηθικό σχετικισμό και την εγγενή απροσδιοριστία του δικαίου ως κανονιστικού κοινωνικού φαινομένου, στρέφει την έννομη τάξη προς ντεσιζιονιστικές, άρα περισσότερο αυταρχικές, ανταποκρίσεις στις ολοένα και πιο σύνθετες προκλήσεις του συλλογικού μας βίου, συμβάλλοντας έτσι στην πραγματιστική νομιμοποίηση των μεταπολιτικών παρεκκλίσεων από τη δημοκρατική αρχή²⁷.

Έκτον και τελευταίο, η εν λόγω θεώρηση των συνταγματικών σκοπών παραγνωρίζει την εγγενή παραπληρωματικότητα των συνταγματικών δικαιωμάτων και τον πολιτικά φιλελεύθερο-κοινωνιοκεντρικό ρόλο που δέον να διαδραματίζουν οι κρατικοί σκοποί μέσα από τη ρήτρα «όπως νόμος ορίζει». Η παραπληρωματικότητα των συνταγματικών δικαιωμάτων συναιρεί την αρχή του κράτος δικαίου με τον κοινωνικό προσανατολισμό του, όπως αυτό προκύπτει ήδη από τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 25 παρ. 1 Συντ., όπου η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου ανυψώνεται ρητά σε θεμελιώδη αρχή της Πολιτείας²⁸. Η θεσμική κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων και η αμοιβαία ενάσκησή τους προϋποθέτει, εξάλλου, όχι μόνο την επιβολή περιορισμών ούτως ώστε το δικαίωμα να μην εκτραπεί σε εστία κυριαρχησης, αλλά και μια σειρά μέτρων από την κρατική εξουσία που θα προστατεύουν το δικαίωμα και θα καθιστούν δυνατή την πραγματική άσκησή του²⁹. Υπό αυτό το πρίσμα, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως επιτακτικό κάλεσμα προς την κρατική εξουσία να θέτει δρακόντειους περιορισμούς στα δικαιώματα χάριν ενός αοριστόλογου, δυσχερώς εξακριβώσιμου δημόσιου συμφέροντος, αλλά ως μια δεσμευτική κατευθυντήρια αρχή δράσης των συντεταγμένων οργάνων.

---

²⁵ Σχετικά με την αρχή της αναλογικότητας, βλ. Ορφανουδάκης Σ., Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003. Ο Βουτσάκης (Βουτσάκης Β., «Η αρχή της αναλογικότητας: Από την ερμηνεία στη διάπλαση δικαίου», στο: Σταμάτης Κώστας (επιμ.), Όψεις του κράτους δικαίου, ό.π., σ. 207-254, ιδίως σ. 231 επ., επιχειρηματολογεί υπέρ της υιοθέτησης της αρχής της αναλογικότητας υπό την προϋπόθεση ότι η διυποκειμενικότητα θα ταχθεί ως κατευθυντήρια αρχή της.

²⁶ Βλ. τη σχετική κριτική στο: Κουτούπα-Ρεγκάκου, ό.π., σ. 323.

²⁷ Τάκης, ό.π., σ. 45-46.

²⁸ Βλ. έτσι, την ερμηνεία του άρθρου 25 Συντ. από τους Ξενοφόντα Κοντιάδη και Αλκμήνη Φωτιάδου στο: Σύνταγμα κατ' άρθρο ερμηνεία, syntagmawatch.gr, σ. 37.

²⁹ Κοντιάδης/Φωτιάδου, ό.π., σ. 50.

Μόνον έτσι καθίσταται δυνατή η διασφάλιση της ισότιμης απόλαυσης των δικαιωμάτων/ελευθεριών³⁰, αλλά και η θεσμική κατοχύρωση των δικαιωματούχων ως προσώπων με αναπαλλοτρίωτη αξιοπρέπεια³¹, συνδιαμορφωτών του «κοινού αγαθού» στην «πρωταρχική θέση»³² και επί ίσοις όροις συμπρωταγωνιστών στην καθημερινή διαπροσωπική και κοινωνικοπολιτική ζωή.

III. Το πρόσωπο ως υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων

Στην παρούσα υποενότητα επιχειρείται να εμπεδωθεί κανονιστικά η αυταξία του προσώπου ως υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων³³, μέσα από την ανάδειξη των -διατομικών και κοινωνικών- ταυτοτικών του γνωρισμάτων. Στόχος είναι να διαφανεί η δυποκειμενική μήτρα των συνταγματικών ελευθεριών, σε αντίθεση με τις θεωρίες εκείνες που είτε υποκειμενικοποιούν είτε αντικειμενικοποιούν με απόλυτο τρόπο τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Το πρόσωπο κατοχυρώνεται στο συνταγματικό κείμενο ως υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων τόσο με την ιδιότητα του ατόμου όσο και με την ιδιότητα του μέλους του κοινωνικού συνόλου³⁴. Υπό αυτό το πρίσμα, οι περιορισμοί στην προσωπική αυτονομία είναι καθόλα θεμιτοί, εφόσον επιβάλλονται όχι στο όνομα εξωσυνταγματικών -υποτιθέμενα συλλογικών- αξιών, αλλά προκειμένου να πραγματοποιηθεί η συνύπαρξη της αυτονομίας του ενός ατόμου-μέλους του κοινωνικού συνόλου με τα υπόλοιπα άτομα-μέλη του κοινωνικού συνόλου³⁵.

Η αυτόνομη διαμόρφωση των προαιρέσεων πραγματώνεται ενόψει της αμοιβαίας αναγνώρισης των άλλων ως ισότιμα αυτοκαθοριζόμενων προσώπων³⁶. Ο αυτοκαθορισμός του προσώπου θεμελιώνεται μεν στην αναπαλλοτρίωτη αξία του καθενός ως ανθρώπου, αλλά προσέτι εμπεριέχει

---

³⁰ Κατά τη διατύπωση του Μαντζούφα (Μαντζούφας Π., Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 125), «... η κρατική προστασία, ως αντικειμενική υποχρέωση, δεν μπορεί συνταγματικά να αποχωρισθεί από το υποκειμενικό δικαίωμα στην προστασία».

³¹ Βλ. έτσι, Καμτσίδου Ι., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 338. Σχετικά με τη θεμελίωση της συναίρεσης δικαιωμάτων και καθηκόντων στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, βλ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, ό.π., σ. 123 επ.

³² Αναφορικά με την «πρωταρχική θέση» και το «πέπλο της άγνοιας» στη ρωσιανή θεωρία δικαιοσύνης, βλ. Rawls J., Θεωρία της δικαιοσύνης, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννη, Α. Τάκη κ.λπ., εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001, και Rawls J., Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, μτφρ. Σπ. Μαρκέτου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.

³³ Η θεμελιώδης αρχή της ελευθερίας συνέχεται άρρηκτα με την αναγνώριση και προστασία του προσώπου ως «φορέα αυτόνομης βούλησης» στο: Παπασπύρου Ν., Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί: Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 22.

³⁴ Σύμφωνα με τον Μανιτάκη, το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι, συνάμα, «άτομο», ήτοι «υποκείμενο με δυνατότητα «αυτόνομης», σε σχέση προς την κοινωνία και το κράτος, ύπαρξης και δράσης», και «μέλος του κοινωνικού συνόλου», ήτοι «υποκείμενο οργανικά ενταγμένο σε μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα, μέσα στην οποία και αναπτύσσει την προσωπικότητά του» (Μανιτάκης Α., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 143-144).

³⁵ Βλ. έτσι, Μαντζούφας, ό.π., σ. 85.

³⁶ Τασόπουλος Γ., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σ. 104.

τη διαβουλευτική χάραξη των θεσμικών εγγυήσεων και ορίων του³⁷. Μέσα από ένα «πέπλο άγνοιας»³⁸, μια απρόσωπη οπτική γωνία³⁹, ή την καθολικευσιμότητα των ηθικών λόγων του πράττειν⁴⁰, το πρόσωπο καταξιώνεται στον δημόσιο χώρο, με εχέγγυα τη συμπερίληψη και την αλληλεπίδραση με κάθε άλλο πρόσωπο. Η έλλειψη σεβασμού στο θεμελιακό δικαίωμα αναγνώρισης των άλλων προσώπων, πάντως, παρόλο που επισύρει την άσκηση έννομου καταναγκασμού ή ηθικοπολιτικού ψόγου, σε καμία περίπτωση δεν οδηγεί σε έκπτωση της ανθρώπινης ιδιότητας από το υποκείμενο που αρνείται τον διαπροσωπικά νοσηματοδοτούμενο σεβασμό⁴¹. Με άλλα λόγια, δεν περιάγει το πρόσωπο, το οποίο αρνείται να αναγνωρίσει και να αναγνωριστεί ως τέτοιο, στο status του ανήθικου, στερούμενου κάθε καταβολής για το αγαθό⁴², ήτοι μιας γυμνής βιολογικής ύπαρξης χωρίς το δικαίωμα να έχει δικαιώματα⁴³.

Στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. διακηρύσσεται ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Η εκ μέρους του συντακτικού νομοθέτη αναγόρευση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε ύπατη αρχή της κοινωνικής μας συμβίωσης, σε «κανονιστική μήτρα όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών»⁴⁴ αποκαλύπτει τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της έννομης τάξης. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ωστόσο, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αξία (merit), αλλά ως αρχή (principle), δηλαδή ως γνώμονας αυτοκαθορισμού του προσώπου⁴⁵ που διαμεσολαβείται μέσα από την οικοδόμηση διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων στη δημόσια σφαίρα⁴⁶.

Η ερμηνεία της αξιοπρέπειας ως αξίας ενέχει έναν διττό κίνδυνο: Αφενός, η αρχή του αυτοκαθορισμού, ως ανεπιφύλακτη ρήτρα διαπροσωπικής αναγνώρισης και ισότιμης συμμετοχής

³⁷ Ibid, σ. 85.

³⁸ Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π.

³⁹ Nagel T., Η θέα από το πουθενά, μτφρ. Χ. Σταματέλου, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2000.

⁴⁰ Scanlon T. M., What We Owe to Each Other, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1998

⁴¹ Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 120.

⁴² «Σε τούτα στηρίζεται ένα καθήκον του σεβασμού για τον άνθρωπο ακόμη και κατά τη λογική χρήση του Λόγου του: να μη μέμφεται τα σφάλματα του Λόγου του αποκαλώντας τα (απλώς) παραλογισμούς, ανούσια κρίση κ.ο.κ., αλλά αντιθέτως να προϋποθέτει ότι στη λογική εκείνη χρήση πρέπει ασφαλώς να υπάρχει κάτι αληθές, και να επιχειρεί να το συνάγει· συγχρόνως όμως να προσπαθεί επίσης να αποκαλύπτει και την απατηλή επίφαση (το υποκειμενικό στοιχείο των καθοριστικών λόγων της κρίσης, το οποίο θεωρήθηκε λόγω αβλεψίας ως αντικειμενικό), και έτσι, καθώς εξηγεί κανείς τη δυνατότητα της πλάνης, να εξακολουθεί να διατηρεί τον σεβασμό για τον νου του. Πράγματι, εάν αρνηθεί κανείς από τον αντίπαλό του σε μian ορισμένη κρίση, με τις εκφράσεις εκείνες, ολωσδιόλου τον νου, πώς θέλει έπειτα να συνεννοηθεί μαζί του (και να τον πείσει) ότι έχει πλανηθεί; - Το ίδιο ισχύει και για τη μομφή του ηθικού ελαττώματος, η οποία δεν πρέπει ποτέ να καταντά στην πλήρη περιφρόνηση και άρνηση κάθε ηθικής αξίας του κακοήθους, επειδή αυτός, σύμφωνα με την υπόθεση τούτη, δεν θα μπορούσε ποτέ να βελτιωθεί· πράγμα που δεν είναι σύμφωνο με την ιδέα του ανθρώπου ο οποίος, ως άνθρωπος (ως ηθικό ον), ουδέποτε μπορεί να στερηθεί κάθε καταβολή για το αγαθό» (Kant I., Μεταφυσική των Ηθών, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013, σ. 326-327).

⁴³ Arendt H., The origins of totalitarianism, εκδ. Meridian Books, Cleveland-New York, 1958, κεφ. 9 (“The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man”), σ. 267-302, ιδίως σ. 296-297.

⁴⁴ Μανιτάκης Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, τόμ. Ι, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 405-406.

⁴⁵ Τασόπουλος, ό.π., σ. 203.

⁴⁶ Σούρλας Π., Δίκαιο και δικανική κρίση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, Αθήνα-Ηράκλειο, σ. 780 επ., ιδίως σ. 782.

στις διεργασίες της κοινωνικής συμβίωσης, θα ήταν τότε έκθετη στη σχετικοποίησή της, στην περίπτωση που θα ερχόταν σε αντινομία με λοιπές -κρατοκεντρικά εξειδικευσίμεις- «αξίες» του συνταγματικού κειμένου (π.χ. δημόσια ασφάλεια). Τούτο θα είχε ως συνέπεια, η πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας να σταθμίζεται διαρκώς από τα καθ' ύλην αρμόδια κρατικά όργανα, ως προς την ένταση και την έκτασή της⁴⁷. Αφετέρου, θα ήταν πιθανή η αυτονόμησή της από το θεσμικό συγκείμενο του συνταγματικού κειμένου και, συνακόλουθα, η περιαγωγή της σε μια εξωνομική κατάσταση αγαθών σκοπών, τους οποίους –υποτίθεται ότι πρέπει να- εξυπηρετεί κάθε -ετερόνομη πια- ανθρώπινη συμπεριφορά⁴⁸.

Συνεπώς, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως η κατεξοχήν ιδιότητα του προσώπου, καταλαμβάνει το υποκείμενο και στις τρεις –σχετικά διακριτές- σφαίρες της ύπαρξής του: ατομική, πολιτική και κοινωνική, δηλαδή τόσο ως φορέα ατομικών ελευθεριών («ελευθερία από»), πολιτικών ελευθεριών («ελευθερία σε») και κοινωνικών ελευθεριών («ως μέλος του κοινωνικού συνόλου»)⁴⁹. Συνεπώς, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν εξαντλείται σε έναν -κτητικά ατομιστικό- αυτοκαθορισμό της ανθρώπινης ύπαρξης (ο άνθρωπος ως ιδιοκτήτης του εαυτού του⁵⁰), αλλά συμπεριλαμβάνει τη μέριμνα για τους άλλους και, ιδίως, την κατά προτεραιότητα εξυπηρέτηση των βιοτικών αναγκών των πιο ευάλωτων μελών του κοινωνικού συνόλου.

Το πρόσωπο ανυψώνεται σε υποκείμενο δικαίου στο άρθρο 5 παρ. 1, όπου καθιερώνεται το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας ως μήτρα κάθε άλλου συνταγματικού δικαιώματος. Έτσι, το πρόσωπο αποτελεί όχι μόνο τον φορέα αλλά και τη λογική προϋπόθεση κάθε δικαιώματος⁵¹. Όπως προαναφέρθηκε, η έννοια του προσώπου εγκολπώνει την ιδιωτική, πολιτική και κοινωνική σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας⁵². Περιλαμβάνει, λοιπόν, σωρευτικά τον αυτοκαθορισμό, δηλαδή την καλλιέργεια και εκδήλωση των

⁴⁷ Βλ. τη συγκεκριμένη κριτική αποτίμηση στο Σούρλας, *ό.π.*, σ. 777.

⁴⁸ Ο παραπάνω κίνδυνος επισημαίνεται από τον Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, *ό.π.*, σ. 127. Κατά τον Σούρλα, η αναγόρευση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε αξία, που ενδέχεται να κείται έξω και πέραν των συνταγματικών ορίων της, θα ισοδυναμούσε με έναν επικίνδυνο «θεσμικό λαϊκισμό των αγαθών σκοπών» (*ό.π.*, σ. 798).

⁴⁹ Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, *ό.π.*, σ. 124-125, Τασόπουλος, *ό.π.*, σ. 240. Πρβλ, Berlin Isaiah, Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, όπου η σχέση μεταξύ αμυντικής (ατομικής) όψης της ελευθερίας και θετικής (πολιτικής) όψης της παρουσιάζεται εξ ορισμού αντινομική, με ξεκάθαρο ηθικοπολιτικό και κανονιστικό προβάδισμα της πρώτης έναντι της δεύτερης.

⁵⁰ Σχετικά με μια νεοφιλελεύθερη, ιδιοκτησιακή αντίληψη του εαυτού, βλ. Nozick R., *Anarchy, State and Utopia*, εκδ. Basic Books, New York, 1974.

⁵¹ Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, *ό.π.*, σ. 59. Με τα λόγια του μαρξιστή Evgeny Pashukanis, «ο νομικός κανόνας οφείλει την ιδιαιτερότητά του η οποία τον ξεχωρίζει από το σύνολο των άλλων ηθικών, αισθητικών, ωφελιμιστικών κλπ. κανόνων, στο ότι ακριβώς προϋποθέτει ένα πρόσωπο που έχει δικαιώματα», *Μαρξισμός και δίκαιο*, μτφρ. Χριστόπουλος Α. – Ζορμπά Μ., εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1977, σ. 107.

⁵² Κατά τον Μανιτάκη (Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, *ό.π.*, σ. 147-148), «με την εμφάνιση της κοινωνικής «σφαίρας» η παλαιά διάκριση μεταξύ ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας δεν αναιρέθηκε. Δημιουργήθηκε απλώς μια ενδιάμεση «σφαίρα», η οποία έχει ως βάση της μεν την ιδιωτική κοινωνία ως στόχο της δε την πολιτική, υπερβαίνει την πρώτη χωρίς όμως να ταυτίζεται με τη δεύτερη. Η διάκριση ιδιώτη-πολίτη (*bourgeois-citoyen*) δεν καταργήθηκε, συνυπάρχει με μια τρίτη διάσταση του ανθρώπινου προσώπου, την κοινωνική: ο άνθρωπος στην πραγματικότητα της αστικής κοινωνίας είναι υποχρεωμένος να διάγει τελικά ζωή τριπλή: ζει ως «ιδιώτης» (ή «άτομο»), ως «πολίτης» και ως «μέλος του κοινωνικού συνόλου».

εξατομικευτικών γνωρισμάτων που πιστοποιούν τη μοναδικότητα της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, την πολιτική ελευθερία ως διαβουλευτική συμμετοχή στις ποικιλόμορφες διεργασίες της δημόσιας σφαίρας⁵³, και, φυσικά, την κατά το δυνατόν άμβλυνση των ανισοτήτων που προξενεί η οικονομία της αγοράς, με την ανεμπόδιστη συμμετοχή καθενός στην κοινωνική και οικονομική ζωή⁵⁴.

Ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, το πρόσωπο κατορθώνει να συγκεράσει την ιδιωτική και τη δημόσια ενάσκηση της αυτονομίας του, ξεδιπλώνοντας την ελευθερία στο πλήρες κανονιστικό της ανάπτυγμα. Ο περιορισμός της αυτονομίας στο επίπεδο του ιδιωτικού χώρου θα είχε ως αποτέλεσμα το πρόσωπο να ζει μονάχα μέσα στο συναλλακτικό πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, κινδυνεύοντας να απωλέσει την πιο συστατική όψη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δηλαδή το να μην καταπίπτει κανείς σε μέσο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών⁵⁵. Η μοναδικότητα του ανθρώπου προϋποθέτει ένα διπλό πεδίο ανάπτυξης της οικειότητας, προς τον εαυτό του ως ηθικά αυτόνομο φορέα επιλογής και προς τους άλλους ως συνδιαμορφωτές της προσωπικότητας⁵⁶ και της πολιτικής κοινωνίας σε έναν πλουραλιστικό δημόσιο χώρο⁵⁷. Έτσι, οι ελευθερίες του προσώπου δεν υφίστανται μόνο ως «ατού» του εκάστοτε φορέα τους, αλλά και ως – διαμορφωμένες με όρους συλλογικής αυτονομίας- θεσμικές εγγυήσεις για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνικής συμβίωσης.

Ακριβώς στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαία η διάκριση μεταξύ κοινωνικοποίησης και αντικειμενοποίησης των δικαιωμάτων⁵⁸. Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν αποτελούν απλώς - παροχικού χαρακτήρα- αλληλόδραση μεταξύ Κράτους και πολιτών, αλλά ενσαρκώνονται μέσα από συλλογικές διαδικασίες και αποσκοπούν στην εξασφάλιση της βιοτικής αυτοτέλειας όλων των προσώπων με όρους ίσης ελευθερίας. Η διατήρηση του πολιτικά φιλελεύθερου χαρακτήρα της συνταγματικής έννομης τάξης προϋποθέτει τη σύνδεση των αρχών δικαίου με δικαιώματα και, κατά συνέπεια, την κανονιστική πρωτοκαθεδρία των δικαιωμάτων (στην ατομική, πολιτική και κοινωνική τους ολότητα) απέναντι στις υποχρεώσεις. Ο ρόλος του δικαίου, εξάλλου, δεν είναι η διάπλαση ενάρετων χαρακτήρων που δρουν σε συμφωνία προς έναν προκαθορισμένο σκοπό, αλλά η διαφύλαξη ενός πεδίου προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας όπου υφίστανται σοβαρές

⁵³ Βλ. Μάνεσης Α., «*Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*», Αρμενόπουλος, 1962, σ. 535 επ.

⁵⁴ Για μια κριτική στον ατομοκεντρικό χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του εν γένει πλαισίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε εθνικό και -κυρίως- υπερεθνικό επίπεδο, βλ. Γιαννακόπουλος Κ., «*Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων*», ΕφημΔΔ, τχ. 2/2012, σ. 146-171.

⁵⁵ Βλ. την περίφημη καντιανή κατηγορική προσταγή (Kant I., *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 59-60). Ο Marx, επισημαίνοντας την εγγενή αντίφαση της αστικής κοινωνίας ανάμεσα στην ιδιωτική και την κοινοτική ύπαρξη, τονίζει ότι «ο άνθρωπος διάγει διπλή ζωή – μια επουράνιο και μια επίγειο. Ζει (αφ' ενός) μέσα στην πολιτική κοινότητα όπου θεωρείται κοινοτική ύπαρξη και (αφ' ετέρου) μέσα στην αστική κοινωνία, όπου ενεργεί ως ιδιώτης, βλέπει τους συνανθρώπους του ως μέσο (της δικής του ύπαρξης) κι ο ίδιος ξεπέφτει σε μέσο που γίνεται άθυρμα αλλότριων δυνάμεων» (Για το Εβραϊκό Ζήτημα, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., σ. 75).

⁵⁶ Ακριβοπούλου Χριστίνα, «*Η ιδιωτικότητα μέσα από τη συνθετική αντίθεση δημόσιου-ιδιωτικού*», Επιστήμη & Κοινωνία, τχ. 26/2011, σ. 1-25, ιδίως σ. 20.

⁵⁷ Πιο αναλυτικά για το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο, βλ. Γεωργίου Σ., *Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017.

⁵⁸ Βλ. σχετικά Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 184 επ.

πιθανότητες για ορθοπρακτική συμπεριφορά των υποκειμένων. Υπό αυτό το πρίσμα, εξάλλου, όπως ήδη έχει αναφερθεί, διακρίνονται ουσιωδώς οι θεωρίες που χτίζουν το οικοδόμημα της έννομης τάξης γύρω από τα δικαιώματα και όσες χρησιμοποιούν τα καθήκοντα ως κανονιστικό δείκτη ορθοπραξίας⁵⁹.

Συνεπώς, τα πρόσωπα έχουν ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία γεννούν αμοιβαίες υποχρεώσεις σεβασμού τους στον δημόσιο χώρο, όπου κάνουν χρήση του πρακτικού Λόγου τους για τη διαμόρφωση και επίτευξη στόχων. Η ευθύνη, συνεπώς, για τις πράξεις ή τις παραλείψεις μας έναντι εαυτού και αλλήλων παραμένει υπόθεση αυτονομίας και δεν καταπίπτει στην ετερονομία των αγαθών σκοπών που επιτάσσει μια κοινοτιστικά (ή κρατικιστικά) νοούμενη ηθική.

Στο σημείο αυτό, όμως, δεν πρέπει να γίνει παρανόηση ότι προκρίνεται μια αμιγώς ατομιστική προσέγγιση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του προσώπου. Η θεσμική αναγνώριση δικαιωμάτων (και, κατά συνέπεια, υποχρεώσεων άλλων απέναντί μας) εξαρτάται ουσιωδώς από την ακριβοδικία του συνεργατικού παιγνίου που αναπτύσσεται στους κόλπους της πολιτικής κοινωνίας⁶⁰. Αναγκαίος όρος για τη νομιμοποίηση της έννομης τάξης και για τον αξιοβίωτο χαρακτήρα μιας πολιτικής κοινωνίας είναι η αμοιβαιότητα της συνύπαρξης με όρους ίσης μέριμνας⁶¹ και –διασταλτικά ερμηνευόμενης– ισονομίας⁶². Τα στοιχειώδη κοινωνικά αγαθά θα πρέπει να κατανέμονται κατά τέτοιον τρόπο ώστε κάθε πρόσωπο να διασφαλίζει την αξιοπρεπή διαβίωσή του, ενώ οι θεσμοί του Κράτους θα πρέπει να οργανώνονται κατά τέτοιον τρόπο ώστε να αναγνωρίζομαστε ως τυπικά και ουσιαστικά ισότιμοι παίκτες στη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων, ήτοι στους όρους ενάσκησης των δικαιωμάτων που αναγνωρίζουμε και των υποχρεώσεων που δυνάμει αυτών υπέχουμε έναντι των άλλων. Εφόσον συντρέχουν οι ανωτέρω προϋποθέσεις, υφίστανται πράγματι λόγοι δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογούν (εάν όχι επιτάσσουν) περιορισμούς στην άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, τα οποία απορρέουν από τη γενική ρήτρα υπέρ της ελευθερίας (*in dubio pro libertate*), αλλά αναπτύσσουν την κανονιστική τους ισχύ εντός μιας αλληλλέγγυας κοινωνίας ισοελεύθερων προσώπων⁶³.

---

⁵⁹ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, βλ. τη σχετική κομβική διάκριση στο: Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό.π., σ. 209.

⁶⁰ Για μια θερμή συνηγορία υπέρ της αρχής της ακριβοδικίας στις -συμβατικά και πολιτικά ανεπιληπόμενες- υποχρεώσεις μας έναντι των άλλων, βλ. Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 399 επ., ιδίως σ. 400 («δεν είναι δυνατόν να επωφελομάστε από τις συνεργατικές προσπάθειες των άλλων χωρίς να συνεισφέρουμε κι εμείς ό,τι ακριβοδίκαια μας αναλογεί»).

⁶¹ Σούρλας, ό.π., σ. 355.

⁶² Akrivoulis D., *“The Right to Have Rights ...and the subject of the rights of man”*, στο: Jacqué J. P. / Benoit-Rohmer F. / Grigoriou P. / Marouda M. D. (eds.), *Écrits sur la communauté internationale: enjeux juridiques, politiques et diplomatiques/On the International Community: Legal, Political, Diplomatic Issues. Liber Amicorum Stelios Perrakis*, σ. 39-46, ιδίως σ. 45.

⁶³ Σχετικά με την έννοια της «ισοελευθερίας», βλ. Balibar É., *Equaliberty*, transl. by Ingram J., εκδ. Duke University Press, Durham (North Carolina), 2014.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, σε ένα φιλελεύθερο, δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου, οι σκοποί δημόσιου συμφέροντος δέον να εκληφθούν ως συλλογικά δικαιώματα των προσώπων που διαβιούν εν κοινωνία σε έναν αυτόνομα διαμορφωμένο δημόσιο χώρο. Στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας κρίνεται επιτακτικώς αναγκαία η τόνωση του δημοκρατικού διαλόγου γύρω από τα ποικίλα διακυβεύματα της πολιτικής κοινωνίας εν μέσω πολλαπλών κρίσεων. Η «μη κυριάρχηση», συνεπώς, συνιστά θεσμικό και υλικό όρο διάσωσης της δημοκρατίας ως πολιτικής ελευθερίας⁶⁴, με την αρχή της πλειοψηφίας να αποτελεί μεν δεσμευτική τεχνική λήψης αποφάσεων, ωστόσο να μην εξαντλεί το -ηθικοπολιτικό και κανονιστικό- νόημα και τον ορίζοντα προσδοκιών μιας βαθύτερα συμμετοχικής δημοκρατίας.

Η βέλτιστη προαγωγή των επιμέρους συνταγματικών σκοπών περνά μέσα από την ανανοηματοδότηση της κοινής μας ζωής ως αυταξίας και δεν μπορεί να διασφαλιστεί μακροπρόθεσμα μέσα από έναν «μειλίχιο αυταρχισμό»⁶⁵. Η εμπέδωση και εμπάθυνση της κοινωνικής αλληλεγγύης⁶⁶ και της δημοκρατικής διαβούλευσης προϋποθέτει τη διμέτωπη σύγκρουση με τον ατομοκεντρικά προσδιορισμένο εαυτό αλλά και με το κρατοκεντρικά προσδιορισμένο καθήκον, και συνεπάγεται την ανάδυση ενός νέου υποκειμένου δικαιωμάτων και μιας νέας συλλογικής οντότητας⁶⁷. Εξάλλου, στον κενό, ολοένα και πιο συμπιεσμένο, χώρο ανάμεσα στον ατομικό ηδονισμό και στον οργανιστικό πατερναλισμό, πάντοτε θα υπάρχει έδαφος να βλαστήσουν αυτόνομες σχέσεις με όρους ίσης ελευθερίας και αμοιβαίας αναγνώρισης των συμπολιτών-συνανθρώπων μας.

---

⁶⁴ Για την ελευθερία ως «μη κυριάρχηση», βλ. Pettit P., *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

⁶⁵ Στο σημείο αυτό χρησιμοποιώ μια φράση του Αντώνη Λιάκου από τον καιρό της πανδημικής κρίσης, την οποία αξιοποίησε και ο Γιώργος Κατσαμπέκης στο κείμενό του «*Ευθύνη, ανευθυνότητα και δημοκρατική αντιπαράθεση σε καιρούς πανδημίας*», στο: Πολιτική και Κοινωνία μετά την κρίση του κορονοϊού», ΕΝΑ-Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, σ. 22 επ., ιδίως σ. 26.

⁶⁶ Σχετικά με την κοινωνική αλληλεγγύη ως δικαιοκή αρχή, βλ. Μήτας Σ., *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, και Ψήμιας Θ., *Τα θεμέλια της κοινωνικής ασφάλισης: Διανεμητική δικαιοσύνη, ισότητα, δημοκρατία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 90 επ.

⁶⁷ Με τα λόγια του Μανιτάκη, «*η μόνη δυνατή ενότητα του υποκειμένου είναι αυτή που πραγματοποιείται μέσα από τους θεσμούς και τις διαδικασίες που πραγματώνουν και ουσιαστικοποιούν τη δημοκρατική αρχή. Δεν υπάρχει σωτηρία του «αντικειμενικοποιημένου» και «πολυδιασπασμένου» υποκειμένου άλλη από την πολιτικοποίησή του*», *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 267.